

247sk14

मीमांसादर्शनम्

प्रस्तावना-

भारतीयशास्त्रीयपरम्परायाम् बहूनि दर्शनानि आबहोः कालात् प्रसिद्धानि। तेषु मुख्यतः भागद्वयं विद्यते- आस्तिकदर्शनानि, नास्तिकदर्शनानि च। अत्र आस्तिकपदेन न ईश्वरस्य स्वीकारः अभिप्रेयते। यानि दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानि, यानि च दर्शनानि वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि इति उच्यन्ते। सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसाख्यानि षड् भारतीयानि आस्तिकदर्शनानि प्रसिद्धानि।

षट्सु भारतीयदर्शनेषु साक्षात् वेदम् आश्रित्य ये दर्शने प्रवृत्ते ते हि पूर्वमीमांसादर्शनम् उत्तरमीमांसादर्शनं च। मीमांसाशब्दस्य अर्थः पूजितविचारः। उत्तरमीमांसादर्शनं वेदान्तदर्शननाम्ना, पूर्वमीमांसादर्शनं च मीमांसादर्शननाम्ना प्रसिद्धिं गतम्। एतयोः मध्ये मीमांसादर्शनं कर्मकाण्डात्मकस्य वेदभागस्य विचाराय प्रवृत्तम्। अर्थात् वेदस्य कर्मकाण्डे विहितानां विषयाणां यत्र चर्चा भवति, यत्र च वेदविहितेषु विषयेषु संशये सति समाधानं लभ्यते तदेव पूर्वमीमांसादर्शनम्। धर्मजिज्ञासा एव तत्र मुख्यः विषयः। उत्तरमीमांसादर्शनं हि वेदान्तदर्शनत्वेन प्रसिद्धम्। तत्र ज्ञानकाण्डीयविषयाणाम् अर्थात् उपनिषत्प्रतिपादितविषयाणां विस्तरेण विचारो लभ्यते। ब्रह्मजिज्ञासा एव तत्र मुख्यः विषयः। अस्मिन् पाठे मीमांसादर्शनं नाम पूर्वमीमांसादर्शनम् इति ज्ञेयम्।

भारतीयदर्शनेषु वेदस्य मुख्यत्वात् तस्य किं दर्शनम् इति ज्ञानाय मीमांसादर्शनम् अवश्यं पठनीयम्। इदानीन्तने काले वैदिकानां यागयज्ञादीनां प्रचलनं तथा न अवलोक्यते। तस्मात् अस्मिन् दर्शनविषये अनेके अज्ञाः एव सन्ति। अपि च, अन्यदर्शनेषु आलोचितानां बहूनां विषयाणां सम्यक् ज्ञानाय मीमांसादर्शनमतम् अवश्यं ज्ञेयम्। किञ्च वेदान्तदर्शनम् अपि सम्यक् तदा एव अवबोध्यते यदा पूर्वमीमांसादर्शनं सम्यक् ज्ञातं स्यात्, यतो हि ते दर्शने समानतन्त्रे। तस्मात् मीमांसादर्शनम् अवश्यम् अध्येयम्।

उद्देश्यानि

पाठस्यास्याध्ययनेन-

- पूर्वमीमांसकानां दर्शनविषये संक्षेपेण परिचयः लभ्यते।
- मीमांसकानां ग्रन्थविषये संक्षेपेण परिचयः लभ्यते।
- मीमांसकानां मते प्रमाणानि ज्ञायन्ते।

- नैयायिकस्वीकृतात् उपमानात् मीमांसकस्वीकृतस्य उपमानस्य भेदः ज्ञायते।
- प्रामाण्यविषये परिचयः लभ्यते।
- अभिहितान्वयवादविषये अन्विताभिधानविषये परिचयः लभ्यते।
- मीमांसास्वीकृतानां पदार्थानां परिचयः लभ्यते।
- वेदलक्षणविषये ज्ञानं भविष्यति।
- धर्मलक्षणविषये परिचयः लभ्यते।
- मीमांसकानां मते कः मोक्षः इति ज्ञायते।

१४.१) मीमांसादर्शनस्य आचार्याः ग्रन्थाः च

प्रत्येकं भारतीयदर्शनानि ऋषिप्रणीतानि। मीमांसादर्शनस्य ऋषिः महर्षिः जैमिनिः। तस्य कालः प्रायः क्रिस्तपूर्वाब्दचतुर्थशताब्दी। तेन विरचितः द्वादशलक्षणीनाम्ना ग्रन्थः पूर्वमीमांसादर्शनस्य मुख्यः ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे द्वादश अध्यायाः, ६० पादाः, २७४४ सूत्राणि च विलसन्ति। मीमांसादर्शनोपरि सङ्कर्षणकाण्डनाम्ना चतुरध्यायात्मकः ग्रन्थः तेन व्यरचि इति केचन वदन्ति। मीमांसासूत्रोपरि बहवः भाष्यग्रन्थाः रचिताः। तेषु शबरस्वामिनः शाबरभाष्यमेव सर्वप्राचीनमिति मन्यते। शबरस्वामिनः परवर्तिनि काले टीकाकारत्रयस्य नामानुसारेण मीमांसादर्शनस्य त्रयः सम्प्रदायाः समुद्भूताः। ते त्रयः टीकाकाराः हि-प्रभाकरमिश्रः, कुमारिलभट्टः, मुरारिमिश्रः चेति। प्रभाकरमिश्रस्य मतम् अनुसृत्य यः सम्प्रदायः स प्राभाकरसम्प्रदायः, कुमारिलभट्टस्य मतम् अनुसृत्य यः सम्प्रदायः स भाट्टसम्प्रदायः, एतत्सम्प्रदायद्वयमेव अधिकतया प्रसिद्धम्। एतौ सम्प्रदायौ विहाय मुरारेः तृतीयः पन्थाः इति मुरारिमिश्रस्यापि मिश्रसम्प्रदायः प्रसिद्धः आसीत्। परन्तु मिश्रसम्प्रदायस्य ग्रन्थाः इदानीं न उपलभ्यन्ते। प्राभाकरमतं गुरुमतम् इति नाम्ना प्रसिद्धम्। प्रभाकरमिश्रस्य शाबरभाष्योपरि बृहती लघ्वी चेति टीकाग्रन्थद्वयं विद्यते। प्राभाकरमतानुसारी शालिकनाथः प्रभाकरकृतायाः लघ्वीटीकायाः उपरि दीपशिखा इति, बृहतीटीकायाः उपरि च ऋजुविमला इति ग्रन्थद्वयं रचितवान्। शालिकनाथः प्राभाकरमतानुसारेण प्रकरणपञ्चिका इति प्रकरणग्रन्थम् अरचयत्। कुमारिलभट्टः शाबरभाष्यम् अवलम्ब्य श्लोकवार्तिकः तन्त्रवार्तिकः टुप्टीका चेति ग्रन्थत्रयं रचयामास। कुमारिलभट्टस्य शिष्यः मण्डनमिश्रः मीमांसानुक्रमणिका, विधिविवेकः, भावनाविवेकः, विभ्रमविवेकः इति ग्रन्थान् लिखितवान्। भाट्टमतानुसारेण लिखिताः पार्थसारथिमिश्रस्य शास्त्रदीपिका, गागाभट्टस्य भाट्टचिन्तामणिः, नारायणभट्टस्य मानमेयोदयः इत्यादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः।

मीमांसकानाम् त्रयः सम्प्रदायाः सन्ति - भाट्टसम्प्रदायः, प्रभाकरसम्प्रदायः, मिश्रसम्प्रदायः चेति।

१४.२) मीमांसादर्शने प्रमाणानि

दर्शनानां विचार्यविषयेषु अन्यतमानि भवन्ति प्रमाणानि। मीमांसादर्शनेऽपि प्रमाणानि आलोचितानि। दर्शने अस्मिन् षट् प्रमाणानि अङ्गीक्रियन्ते- प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानं शब्दः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः चेति।

१४.२.१) प्रत्यक्षम्

इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति मानमेयोदये उच्यते। अत्र इन्द्रियसन्निकर्षम् इत्यनेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षजम् इति बोद्धव्यम्। इन्द्रियेण सह यदा विषयस्य सन्निकर्षः भवति तदा प्रत्यक्षप्रमाणेन विषयस्य प्रत्यक्षं ज्ञानम् उत्पद्यते। तच्च प्रत्यक्षं ज्ञानं द्विविधं - सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति। इन्द्रियेण सह विषयस्य सन्निकर्षात् अव्यवहितं परम् एव विषयस्य यत् अस्पष्टं ज्ञानं जायते तत् निर्विकल्पकं ज्ञानम् इति उच्यते। अस्मिन् ज्ञाने विषयस्य अस्पष्टतया ज्ञानं भवति इति कारणात् एतत् सम्मुग्धज्ञानम् अस्पष्टज्ञानम् वा इति कथ्यते। तथाहि कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके उच्यते - “अस्ति हि आलोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्” इति। यथा घटदर्शने घटत्ववर्जितस्य घटमात्रस्य यत् ज्ञानं तत् निर्विकल्पकं ज्ञानम्। निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षस्य अनन्तरं विशेषरूपेण वस्तुनः यत् ज्ञानं भवति तत् सविकल्पकं ज्ञानम् इत्युच्यते। निर्विकल्पकं ज्ञानं न स्वीक्रियते चेत् सविकल्पकं ज्ञानं न स्वीकर्तुं शक्यते। सविकल्पकज्ञानस्य उपपत्तये एव निर्विकल्पकं ज्ञानं स्वीकर्तव्यम्। सविकल्पे प्रत्यक्षे विषयस्य सुस्पष्टतया ज्ञानं भवति इति कारणात् सविकल्पकं प्रत्यक्षं व्यक्तज्ञानं स्पष्टज्ञानं वा इति कथ्यते। सविकल्पकज्ञाने विशिष्टस्य विषयस्य ज्ञानं भवति, यथा घटज्ञाने सति घटत्वविशिष्टस्य घटस्य ज्ञानं भवति।

१४.२.२) अनुमानम्

न्यायदर्शने यत् अनुमानप्रमाणं स्वीक्रियते मीमांसकानाम् अनुमानप्रमाणम् अपि तादृशम् एव। अनुमानविषये ज्ञानात् प्राक् व्याप्तिविषये किञ्चित् ज्ञेयम् अन्यथा अनुमानप्रमाणं ज्ञातुं नैव शक्यते। का नाम व्याप्तिः इति चेत् एकेन वस्तुना सह अन्यस्य वस्तुनः साहचर्येण अवस्थितिः व्याप्तिः इति उच्यते। तथाहि - यत्र यत्र धूमः तिष्ठति, तत्र तत्र वह्निः तिष्ठति इति धूमवहन्योः व्याप्तिः। अत्र व्याप्यः धूमः, व्यापकः वह्निः। अतः धूमवहन्योः व्याप्यव्यापकः सम्बन्धः विद्यते। अयं व्याप्यव्यापकसम्बन्धः भूयोदर्शनात् निश्चीयते। महानसादिषु पुनः पुनः धूमवहन्योः साहचर्यं दृश्यते। इत्थं साहचर्यस्य दर्शनात् तयोः व्याप्तिः निश्चिता भवति। यदा व्याप्तिः निश्चिता भवति तदा पर्वतादिषु केवलं धूमं दृष्ट्वा यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति व्याप्तिम् अनुस्मरन् कश्चित् अनुमानं करोति यत् यस्मात् पर्वते धूमः अस्ति तस्मात् पर्वते अग्निः निश्चयेन विद्यते अर्थात् पर्वतो वह्निमान् इति। पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानं येन प्रमाणेन जायते तत् अनुमानम्। तथाहि उच्यते - व्याप्यदर्शनाद् असन्निकृष्टार्थज्ञानम् अनुमानम् इति। अस्यार्थः - येन प्रमाणेन व्याप्तिविशिष्टस्य पदार्थस्य ज्ञानात् इन्द्रियासन्निकृष्टस्य विषयस्य ज्ञानम् उत्पद्यते तत् अनुमानप्रमाणम् इति उच्यते। पर्वते धूमः प्रत्यक्षप्रमाणेन गृह्यते, परन्तु अग्निः इन्द्रियस्य असन्निकृष्टत्वात् न प्रत्यक्षेण ग्रहीतुम् शक्यते। तत् अनुमानेन गृह्यते। अनुमानशरीरं हि - पर्वतः धूमवान् वह्निमत्त्वात् इति।

व्याप्तिः हि द्विविधा - अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्च। साधनस्य सद्भावे साध्यस्य सद्भावः अन्वयव्याप्तिः इति उच्यते। साध्यस्य अभावे साधनस्य अभावः व्यतिरेकव्याप्तिः इति उच्यते।

मीमांसकाः भिन्नदृष्ट्या अनुमानं बहुधा विभजन्ते। तथाहि अनुमानं त्रिविधम् - अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति। पुनश्च अनुमानं द्विविधम् - वीतम् अवीतं चेति। वीतं पुनः द्विविधम्- दृष्टम्, सामान्यतो दृष्टम् चेति। स्वार्थानुमान-परार्थानुमानभेदेन पुनः अनुमानं द्विविधम्।

प्रभाकरमते धूमेन सह वह्नेः सम्बन्धः एकवारं निश्चितः भवति चेदेव व्याप्तेः निश्चयः भवति। भूयोदर्शनं केवलम् उपाधेः आशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। मानमेयोदयकारमते व्याप्तिः हि एकः स्वाभाविकः सम्बन्धः। स्वाभाविकः इत्यस्य अर्थः उपाधिरहितः। तेन व्याप्तिः एकः उपाधिरहितः सम्बन्धः इति ज्ञायते।

अनुमानशरीरविषये नैयायिकाः यथा प्रतिज्ञा हेतुः उदाहरणम् उपनयः निगमनम् इति पञ्चावयवं न्यायं स्वीकुर्वन्ति, मीमांसकः तथा न अङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते अवयवत्रयस्य स्वीकारे सति कार्यसिद्धेः पञ्चावयवस्वीकारेण नास्ति प्रयोजनम्। तस्मात् मीमांसकाः आदिमम् अवयवत्रयम्, अथवा अन्तिमम् अवयवत्रयम् स्वीकुर्वन्ति।

१४.२.३) शब्दः

अनुमानप्रमाणात् अनन्तरं शब्दप्रमाणम् अङ्गीकुर्वन्ति मीमांसकाः। मीमांसकानां मते शब्दप्रमाणं सर्वप्रमाणापेक्षया गुरुत्वपूर्णम्। आप्तवाक्यं हि शब्दः। कस्यचित् वाक्यस्य अन्तर्गतानां पदानाम् अर्थबोधात् अनन्तरं प्रत्यक्षेण अज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञानं भवति, तत् शब्दं ज्ञानम् इति उच्यते। तथाहि उच्यते -

तत्र तावत् पदैर्जातैः पदार्थस्मरणे कृते।

असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं शाब्दमितीर्यते। इति।

शाब्दज्ञाने पदार्थज्ञानं हि करणं, वाक्यार्थस्य अवबोधस्तु फलम्। शब्दप्रमाणं द्विविधम् - पौरुषेयम् अपौरुषेयं चेति। मीमांसकानां मते आप्तवाक्यं पौरुषेयं, वेदवाक्यं तु अपौरुषेयम्। प्रभाकरमते वैदिकं वाक्यमात्रं प्रमाणम्। पुरुषवाक्ये तु दोषाः भवन्ति एव, तस्मात् न पौरुषेयवाक्यानि प्रमाणपदवीं भजन्ते। तथाहि उच्यते -

अपौरुषेये वेदे तु पुरुषस्पर्शसङ्गतः।

कलङ्को न विशङ्क्येत तत् कुतो व्यभिचारिता। इति।

अस्यार्थः - पुरुषदोषाः अपौरुषेये वेदे न शङ्कितुं शक्याः, तस्मात् अपौरुषेयस्य वेदस्य एव प्रामाण्यम्, व्यभिचाराणाम् अभावात्।

शाब्दज्ञानं पुनः द्विविधम् - सिद्धार्थवाक्यं विधायकवाक्यं चेति। यदा कस्माच्चित् वाक्यात् सिद्धस्य अर्थस्य ज्ञानं भवति तदा तत् सिद्धार्थं वाक्यम् इति उच्यते। यथा - अयं तव पुत्रः इति वाक्यं सिद्धार्थवाक्यम्। अस्मिन् वाक्ये सिद्धस्य अर्थस्य प्रतिपादनं विद्यते, न तु इदं कर्तव्यम् इति

क्रियानुष्ठानस्य। यदा कस्माच्चित् वाक्यात् क्रियानुष्ठानस्य निर्देशः लभ्यते तदा तद् विधायकं वाक्यम् इति उच्यते। यथा - स्वर्गकामो यजेत इति वाक्यं विधायकं वाक्यम्। अस्मिन् वाक्ये निर्देशः लभ्यते यत् - यः स्वर्गं कामयते स यागं कुर्यात् इति। तस्मात् इदं विधायकं वाक्यम्।

१४.२.४) उपमानम्

मीमांसादर्शने उपमानं स्वतन्त्रं प्रमाणम् इति स्वीकृतम्। सादृश्यज्ञानम् उपमितिः, तस्य करणम् उपमानम्। अर्थात् सादृश्यज्ञानम् येन प्रमाणेन निश्चितं भवति तत् उपमानम् इति उच्यते। तथाहि कश्चित् गोनामकं प्राणिनं जानाति, परन्तु गवयनामकं प्राणिनं न जानाति। गवयः कीदृशः इति ज्ञानाय स उपदिष्टः यत् - गोसदृशः गवयः इति। तदा स अरण्ये गोसदृशं प्राणिनं दृष्ट्वा गोसदृशः गवयः इति उपदेशं स्मरन् अरण्यदृष्टे प्राणिनि पूर्वज्ञातगोसादृश्यं च पश्यन् पूर्वदृष्टे गवि गवयसादृश्यं निश्चिनोति। एवं पूर्वदृष्टः गौः एतद्गवयसदृशः इति पूर्वदृष्टे गवि गवयसादृश्यस्य ज्ञानम् उपमितिः इति उच्यते। उपमितेः करणम् उपमानं प्रमाणम् इति कारणात् गवये गोसादृश्यस्य दर्शनम् उपमानं प्रमाणम्। गवि च गवयसादृश्यस्य निश्चितं ज्ञानम् उपमितिः, अर्थात् उपमानस्य फलम्। तस्मात् उच्यते मानमेयोदये -

गवयस्थितसादृश्यदर्शनं करणं भवेत्।

फलं गोगतसादृश्यज्ञानमित्यवगम्यताम्। इति।

न्यायदर्शने अपि उपमानं स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन स्वीक्रियते। परन्तु नैयायिकानाम् उपमानात् मीमांसकानाम् उपमाने अस्ति भेदः। तथाहि - न्यायदर्शनमते मीमांसादर्शनमते च गवये गोसादृश्यस्य दर्शनम् उपमानम्, परन्तु उपमानात् अनन्तरं 'पूर्वदृष्टः गौः एतद्गवयसदृशः' इति पूर्वदृष्टे गवि गवयसादृश्यस्य ज्ञानम् उपमितिः इति मीमांसादर्शनस्य मतम्। नैयायिकमते तु उपमानात् अनन्तरं 'गवयत्वविशिष्टः पशुः गवयपदवाच्यः' इति ज्ञानम् उपमितिः।

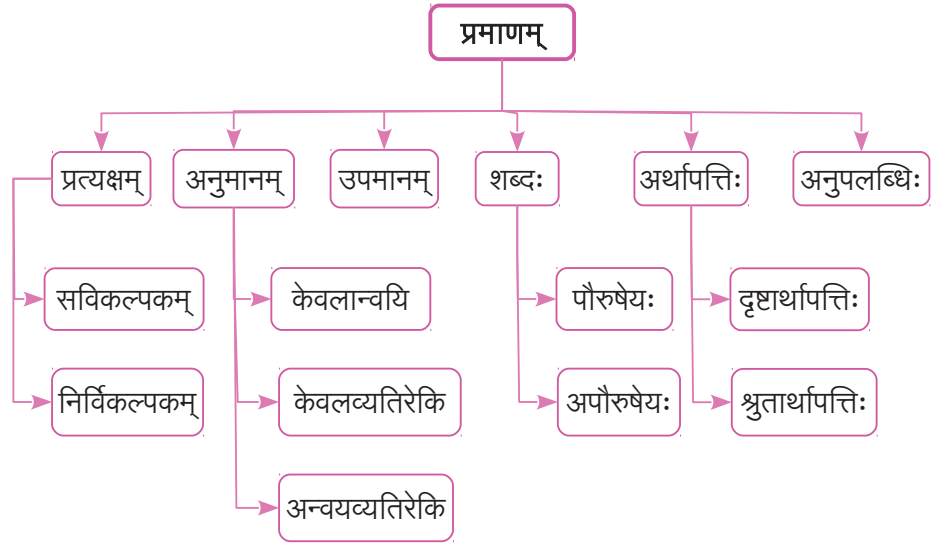
१४.२.५) अर्थापत्तिः

मीमांसादर्शने अद्वैतवेदान्तदर्शने च अर्थापत्तिः स्वतन्त्रतया प्रमाणत्वेन अङ्गीक्रियते। अर्थापत्तिशब्देन अर्थापत्तिप्रमाणं च अवगम्यते। अर्थापत्तिशब्दस्य व्युत्पत्तिः अर्थस्य आपत्तिः इति स्वीक्रियते चेत् अर्थापत्तिशब्दः यथार्थज्ञानं बोधयति, अर्थस्य आपत्तिः यस्मात् इति व्युत्पत्तिः स्वीक्रियते चेत् अर्थापत्तिशब्दः प्रमाणं बोधयति। मानमेयोदये उच्यते - 'अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् तदर्थापत्तिः इत्येवं लक्षणं भाष्यभाषितम्' इति। अस्यार्थः - यदा किञ्चित् अन्यरूपेण न उपपद्यते, तदा तस्य व्याख्यानाय यद् उपपादकं कल्प्यते तत् अर्थापत्तिप्रमाणेन इति वेदितव्यम्। 'उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनम् अर्थापत्तिः' इति अर्थापत्तेः लक्षणं कृतं वेदान्तपरिभाषाकारेण लौगाक्षिभास्करेण। अत्र उपपाद्यज्ञानं करणम्, उपपादककल्पनं फलम्। तथाहि - स्थूलः देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यात् दिवि अभुञ्जानस्य देवदत्तस्य स्थूलत्वं न उपपद्यते इति कारणात् तस्य स्थूलत्वस्य उपपत्तये रात्रिभोजनम् कल्प्यते। एतत् रात्रिभोजनज्ञानम् न प्रत्यक्षेण नापि अनुमानेन ग्रहीतुं शक्यते इति कारणात् अर्थापत्तिप्रमाणेन इदं स्वीक्रियते इति अङ्गीकर्तव्यम्। अत्र उपपाद्यं तावत् दिवा अभुञ्जानस्य देवदत्तस्य स्थूलत्वम्, उपपादकं च रात्रिभोजनम् इति।

अनुमाने व्याप्तिबोधकं वाक्यम् अपेक्षते, परन्तु अर्थापत्तौ व्याप्तिवाक्यस्य याथार्थ्यं नास्ति, तस्मात् अर्थापत्तिप्रमाणम् अनुमाने न अन्तर्भवति। तथाहि- स्थूलः देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यात् यदि वाप्तिवाक्यम् इत्थं स्वीक्रियते - ये दिवा न भुञ्जानाः स्थूलाः ते रात्रिभोजिनः इति तर्हि योगिसिद्धपुरुषादिषु व्यभिचारदोषः भवति। योगिनः सिद्धपुरुषाः च दिवा रात्रौ न भुञ्जानाः अपि स्थूलाः भवन्ति। अतः व्याप्तिज्ञानाभावात् अर्थापत्तिः न अनुमाने अन्तर्भवति।

अर्थापत्तिः द्विविधः - दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिः चेति। दृष्टस्य अर्थस्य उपपत्तये यदा अन्यार्थकल्पना क्रियते तदा सा दृष्टार्थापत्तिः इति उच्यते। तथाहि - जीवितः देवदत्तः गृहे नास्ति इति दृष्ट्वा सः गृहात् बहिः अस्ति इति कल्पना क्रियते, इयम् दृष्टार्थापत्तिः। यदा पुनः वाक्यस्य कञ्चित् अंशं श्रुत्वा अर्थसिद्धये अन्यार्थकल्पना क्रियते तदा श्रुतार्थापत्तिः इति कथ्यते। तथाहि- 'द्वारम्' इति शब्दमात्रं श्रुत्वा समीपस्थितः जनः 'पिधेहि' इति शब्दम् अध्याहृत्य व्यवहारं करोति। इयं श्रुतार्थापत्तिः।

१४.२.६) अनुपलब्धिः

भाट्टमीमांसादर्शने अद्वैतवेदान्तदर्शने च अनुपलब्धिः स्वतन्त्रतया प्रमाणत्वेन अङ्गीक्रियते। तेषां मते अनुपलब्धिप्रमाणेन अभावस्य ज्ञानम् भवति। नैयायिकाः अनुपलब्धिं पृथक् प्रमाणत्वेन न अङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते प्रत्यक्षप्रमाणेन एव अभावस्य ज्ञानं सम्भवति, तस्मात् अनुपलब्धिः पृथक्तया न अङ्गीकर्तव्या। प्राभाकरमीमांसकानां मते अभावः स्वतन्त्रः पदार्थः नास्ति, अभावः हि अधिकरणस्य स्वरूपः, अधिकरणात् च अभिन्नः। तस्मात् अभावग्रहणाय पृथक् प्रमाणं नाङ्गीकर्तव्यम् इति। परन्तु भाट्टमीमांसकाः अद्वैतवेदान्तिनः च अनुपलब्धिं प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति। ते कथयन्ति यत् भावपदार्थग्रहणाय प्रत्यक्षादिप्रमाणानि प्रयुज्यन्ते, न तु अभावग्रहणाय। तस्मात् अभावग्रहणाय अनुपलब्धिप्रमाणम् अङ्गीकर्तव्यम् इति।

मानमेयोदये अनुपलब्धेः लक्षणम् उच्यते -

'अथोपलम्भनयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम्।

अभावाख्यं प्रमाणं स्यादभावस्यावबोधकम्।' इति।

अस्यार्थः - यदि किञ्चित् वस्तु इन्द्रियैः प्रत्यक्षयोग्यं सत् अपि तत् प्रत्यक्षं न भवति, तर्हि अप्रत्यक्षेण तस्य वस्तुनः अभावस्य ज्ञानम् भवति इति। एवम् अस्य अभावस्य ज्ञानं येन प्रमाणेन भवति तत् अनुपलब्धिप्रमाणम् अभावप्रमाणं वा इति। तथाहि - भूतले घटः नास्ति इति दृष्टे चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहीतुं योग्यस्य घटस्य अदर्शनात् घटाभावस्य ज्ञानम् अनुपलब्धिप्रमाणेन जायते।

इत्थं संक्षेपेण मीमांसादर्शने स्वीकृतानि षट् प्रमाणानि निगदितानि।

प्रमाणम्

१. प्रत्यक्षम्	१. सविकल्पकम्	२. निर्विकल्पकम्
२. अनुमानम्	१. केवलान्वयि	२. अन्वयव्यतिरेकि ३. केवलव्यतिरेकि
३. शब्दः	१. पौरुषेयम्	२. अपौरुषेयम्
४. उपमानम्		
५. अर्थापत्तिः	१. दृष्टार्थापत्तिः	२. श्रुतार्थापत्तिः
६. अनुपलब्धिः		

पाठगतप्रश्नाः- १

१. कति भारतीयानि आस्तिकदर्शनानि सन्ति।
क) चत्वारि ख) पञ्च ग) षट् घ) सप्त
२. उत्तरमीमांसादर्शनस्य नामान्तरं किम्।
३. जैमिनिना प्रणीतस्य पूर्वमीमांसादर्शनग्रन्थस्य नाम किम्।
४. अनुपलब्धिप्रमाणं किमर्थं स्वीक्रियते।
क) भावपदार्थग्रहणाय ख) अभावपदार्थग्रहणाय
५. मीमांसकाः अनुमानवाक्ये कति अवयवान् स्वीकुर्वन्ति।
क) त्रीन् ख) चतुरः ग) पञ्च घ) सप्त
६. प्रत्यक्षं कतिविधम्। नामानि लिखत।
७. अर्थापत्तिः कतिधा। नामानि लिखत।
८. वेदान्तपरिभाषाकारमते अर्थापत्तेः लक्षणं किम्।

१४.३) मीमांसादर्शने प्रामाण्यविचारः

प्रमाणविचारात् अनन्तरं प्रमाणानां प्रामाण्यविषये विचारः करिष्यते। ज्ञानं हि द्विविधं यथार्थज्ञानम्, अयथार्थज्ञानं चेति। यथार्थज्ञानं हि प्रमा, अयथार्थज्ञानं हि अप्रमा इति उच्यते। ज्ञानं प्रमा भवति चेत् तत्र प्रमाणस्य प्रामाण्यं तिष्ठति, ज्ञानम् अयथार्थं भवति चेत् तत्र प्रमाणस्य अप्रामाण्यं तिष्ठति। परन्तु ज्ञानस्य प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं वा कथम् उत्पद्यते, कथं वा ज्ञायते इति विषयम् आश्रित्य भारतीयदर्शनसम्प्रदायेषु मतद्वयम् उद्भूतम्- स्वतःप्रामाण्यवादः, परतःप्रामाण्यवादः चेति। प्रामाण्यं स्वतः उत परतः इति विषये दार्शनिकानां मतभेदो विद्यते।

सांख्याः प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च स्वतः भवति इति वदन्ति; नैयायिकाः प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च परतः भवति इति निगदन्ति; बौद्धमते अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु परतः भवति; मीमांसकानां मते प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं तु परतः भवति इति। तथाहि उच्यते सर्वदर्शनसंग्रहे -

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः।

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः।

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः।

प्रमाणं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमाणताम्। इति।

१४.३.१) स्वतःप्रामाण्यं परतः च अप्रामाण्यम्

त्रयः एव मीमांसकाः स्वतःप्रामाण्यवादिनः। एतेषां मते यैः कारणैः ज्ञानस्य उत्पत्तिः भवति, तैः एव कारणैः ज्ञानस्य प्रामाण्यम् अपि उत्पद्यते। तथाहि येन सामग्रीबलेन घटज्ञानस्य उत्पत्तिः भवति, तेनैव सामग्रीबलेन घटज्ञानस्य प्रमात्वस्य उत्पत्तिः अपि भवति। ज्ञानस्य प्रमात्वस्य उत्पत्तिः ज्ञानसामग्रीम् अन्तरेण अन्यत् कारणं न अपेक्षते। अपि च येन ज्ञानं ज्ञायते तेन एव ज्ञानस्य प्रमात्वम् अपि ज्ञायते। तस्मात् ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतः एव उत्पद्यते ज्ञायते च। परन्तु ज्ञानस्य अप्रामाण्यं ज्ञानसामग्रीम् विना अन्यत् कारणम् अपेक्षते इति कारणात् अप्रामाण्यं स्वतः न निश्चीयते अपि तु परतः निश्चीयते।

१४.४) अभिहितान्वयवादः अन्विताभिधानवादः च

पदैः अर्थज्ञानस्य पद्धतिः का इति विषये मीमांसकसम्प्रदाये मतद्वयं प्रसिद्धम् - कुमारिलभट्टस्य अभिहितान्वयवादः, प्रभाकरस्य अन्विताभिधानवादः चेति। अभिहितान्वयवादिनां मते एकस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तानां पदानाम् अर्थज्ञानम् आदौ भवति, ततः वाक्ये तेषाम् अन्वयः भवति। पदैः अभिहितस्य अर्थस्य वाक्ये अन्वयः स्वीक्रियते इति कारणात् एते अभिहितान्वयवादिनः। अन्विताभिधानवादिनां मते पदानाम् वाक्ये अन्वयात् अनन्तरम् अभिहितस्य अर्थस्य ज्ञानं भवति, अर्थात् पदानि परस्परं वाक्यान्वितानि सन्ति अर्थज्ञानं जनयन्ति, न तानि पृथक्तया अर्थबोधाय समर्थानि। पदानाम् अन्वयात् अनन्तरम् अभिहितस्य अर्थस्य बोधः स्वीक्रियते इति कारणात् एते अन्विताभिधानवादिनः।

१४.५) पदार्थाः

कुमारिलभट्टस्य प्रभाकरस्य च मते द्वौ एव पदार्थौ - प्रमाणं प्रमेयं च इति। एतयोः मध्ये प्रमाणानाम् आलोचनम् अस्माभिः पूर्वमेव कृतम्। प्रमाणानां संख्याविषये यथा कुमारिलेन सह प्रभाकरस्य मतभेदः विद्यते, तथैव प्रमेयानां संख्याविषये अपि उभयोः मतपार्थक्यं विद्यते। भाट्टमते प्रमेयाः पञ्च - द्रव्यं जातिः गुणः क्रिया अभावः चेति। प्राभाकरमते तु प्रमेयाः अष्ट - द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं समवायः शक्तिः संख्या सादृश्यं चेति। परिमाणाश्रयत्वं द्रव्यत्वमिति द्रव्यस्य लक्षणम्। भाट्टमते एकादश द्रव्याणि - पृथिवी, जलं, तेजः, वायुः, तमः, आकाशः, कालः, दिक्, आत्मा, मनः, शब्दः चेति।

जातिः व्यक्तौ अवस्थिता, नित्या, प्रत्यक्षविषया, व्यक्तिः च भिन्नाभिन्ना। कुमारिलभट्टमते जातिः व्यक्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन तिष्ठति। अस्मिन् मते समवायः न स्वीक्रियते। प्राभाकराः समवायसम्बन्धम् आश्रित्य जाति-जातिमतोः सामानाधिकरण्यं व्याख्यान्ति। एते जाति-जातिमतोः तादात्म्यसम्बन्धं न अङ्गीकुर्वन्ति। अपि च, एते नैयायिकस्वीकृतं समवायसम्बन्धम् अङ्गीकुर्वन्ति।

कुमारिलभट्टः अभावम् पदार्थत्वेन अङ्गीकरोति, परन्तु प्रभाकरः अभावम् अतिरिक्तपदार्थत्वेन नाङ्गीकरोति। भाट्टमते अनुपलब्धिप्रमाणेन अभावः गृह्यते। प्रभाकरमते 'अभावाख्यः पदार्थस्तु नास्ति' इति। एतस्य मते अभावः अधिकरणस्वरूपः।

१४.६) धर्मलक्षणम्

मीमांसादर्शने विचार्यविषयः तावत् धर्मः इति। मीमांसादर्शनस्य प्रणेता आचार्यः जैमिनिः द्वादशलक्षणीग्रन्थस्य प्रारम्भे सूत्रं प्रणिनाय "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति। तस्मात् मीमांसादर्शनानुसारेण कः नाम धर्मः इति ज्ञातव्यम्। धर्मविषये मीमांसासूत्रं हि "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति। यद्यपि चोदनापदस्य अर्थः प्रेरकत्वम् तथापि अत्र चोदनापदस्य अर्थः विधिरूपः वेदः। तस्मात् वेदे यत् कर्तव्यत्वेन प्रतिपाद्यते स एव धर्मः इति ज्ञातव्यम्। अर्थसंग्रकारस्य लौगाक्षिभास्करस्य मते यागादिरेव धर्मः। धर्मस्य लक्षणं हि - वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः इति। वेदेन प्रतिपाद्यते यः विषयः, यश्च प्रयोजनवान् (अर्थवान्) भवति स धर्मः। तथाहि भोजनं यद्यपि प्रयोजनवत् तथापि तत् स्वाभाविकं, न तु वेदप्रतिपाद्यं, तस्मात् भोजनं न धर्मः। श्येनादियागः वेदेन प्रतिपाद्यते चेत् अपि न धर्मः, यतो हि तत्र अर्थवत्त्वं नास्ति, अनर्थवत्त्वम् एव अस्ति। स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति वेदवाक्येन प्रत्यहं वेदपाठः कर्तव्यत्वेन विधीयते, अत्र अर्थवत्त्वम् अपि विद्यते इति कारणात् स्वाध्यायः धर्मः इति ज्ञातव्यम्। यजेत स्वर्गकामः इति वेदवाक्येन विधीयते यत् यः स्वर्गम् इच्छति सः यागं कुर्यात् इति। अत्र वेदप्रतिपाद्यत्वम् अस्ति, अर्थवत्त्वम् अपि अस्ति इति कारणात् अयं धर्मः।

१४.७) भावनाविचारः

यजेत स्वर्गकामः इत्यादिवाक्येन स्वर्गम् उद्दिश्य पुरुषं प्रति यागः विधीयते। यजेत इत्यत्र अंशत्रयं विद्यते यजिधातुः प्रत्ययः च। प्रत्यये अपि अंशत्रयद्वयम् विद्यते - आख्यातत्वम् लिङ्त्वम् च। तत्र आख्यातत्वम् दशलकारेषु अपि साधारणम्, लिङ्गत्वं तु लिङ्गात्रे एव विद्यते।

यजेत इत्यत्र यत् अंशद्वयं विद्यते तत्र उभयाभ्याम् अपि अंशाभ्याम् भावना एव उच्यते। ननु का नाम भावना इति चेत् उच्यते अर्थसंग्रहकारेण – भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलः भावयितुः व्यापारविशेषः इति। अस्यार्थः हि - भवितुः उत्पद्यमानस्य भवनानुकूलः उत्पत्त्यनुकूलः भावयितुः उत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषः भावना इति। यथा ओदनस्य पाके उत्पद्यमानस्य ओदनस्य उत्पत्त्यनुकूलः देवदत्तस्य व्यापारविशेषः भावना इत्यर्थः। यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र उत्पद्यमानस्य धात्वर्थस्य स्वर्गस्य वा उत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य व्यापारः उत्पद्यमानायाः च स्वर्गकामप्रवृत्तेः उत्पत्त्यनुकूलः लिङः व्यापारविशेषः।

सा च भावना द्विधा- शाब्दी भावना आर्थी भावना च इति।

१४.७.१) शाब्दी भावना

शाब्दी भावना र्थीभावना इति अनयोः मध्ये शाब्दी भावना नाम – पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलः भावयितुः व्यापारविशेषः। सा च लिङ् इति अंशेन उच्यते। लिङ्-श्रवणे अयं मां प्रवर्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवान् अयम् इति शाब्दबोधः नियमेन एव प्रतीयते। यत् यस्मात् शब्दात् नियमतः प्रतीयते तत् तस्य वाच्यम्। यथा - गाम् आनय इति वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम्।

स च व्यापारविशेषः लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठः अभिप्रायविशेषः। वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावात् लिङ्गादिशब्दनिष्ठः एव। अत एव शाब्दीभावना इति व्यवहियते।

१४.७.२) आर्थी भावना

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारः आर्थी भावना इति। प्रयोजनस्य स्वर्गादिरूपफलस्य इच्छया रागादिविशेषेण जनितः यः यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेषः सा आर्थी भावना इत्यर्थः। सा च आख्यातत्वांशेन उच्यते, यतो हि आख्यातसामान्येन व्यापारः बोध्यते।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. मीमांसकमते प्रामाण्यं स्वतः उत परतः।
१०. प्रमाशब्दस्य कः अर्थः।
११. अभिहितान्वयवादः कस्य।
क) प्राभाकरस्य ख) कुमारिलभट्टस्य ग) मुरारिमिश्रस्य
१२. भाट्टमते प्रमेयानां संख्या का।
क) चत्वारः ख) पञ्च ग) नव घ) द्वादश
१३. अभावाख्यः पदार्थस्तु नास्ति इति कस्य मतम्।
१४. धर्मविषये मीमांसासूत्रं किम्।

१५. भावना कतिधा। के च ते।

१६. भाट्टमते कति द्रव्याणि।

१४.८) वेदलक्षणविचारः

मीमांसामते अपौरुषेयं वाक्यं वेदः। यत् हि पुरुषेण क्रियते तत्र दोषाः भवन्ति एव। दोषाः नाम भ्रमः, प्रमादः, विप्रलिप्सा इत्यादयः। परन्तु वेदे भ्रमादिदोषाः न सन्ति। तस्मात् दोषाभावात् वेदः पुरुषकृतः नास्ति इति अवगन्तव्यम्। तस्मात् वेदः अपौरुषेयः। सः च वेदः - विधिः मन्त्रः नामधेयः निषेधः अर्थवादः च इति पञ्चविधः।

१४.८.१) विधिः -

एतेषु अज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञापकः वेदभागः विधिः इति उच्यते। यथा - अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः इति विधिः। यः स्वर्गम् इच्छति सः अग्निहोत्रयागं कुर्यात् इति अस्य अर्थः। अयं विधिः वेदं विना न अन्येन केनापि प्रमाणेन ज्ञातुं शक्यते। तस्मात् अज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञापकत्वात् इदं वेदवाक्यं विधिवाक्यम् इति उच्यते।

स च विधिः चतुर्विधः - उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः अधिकारविधिः, प्रयोगविधिः चेति।

१. उत्पत्तिविधिः

तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधकः विधिः उत्पत्तिविधिः। यथा- अग्निहोत्रं जुहोति इति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेन अन्वयः। अग्निहोत्रहोमेन इष्टं भावयेत् इति।

२. विनियोगविधिः

अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकः विधिः विनियोगविधिः। यथा, दध्ना जुहोति इति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नस्य अङ्गभावस्य दध्नः होमसम्बन्धं विधत्ते। दध्ना होमं भावयेत् इति।

विनियोगविधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि सन्ति। तानि हि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि।

क) श्रुतिः

तत्र निरपेक्षः रवः श्रुतिः। अत्र निरपेक्षपदेन प्रमाणान्तरनिरपेक्षः इति ज्ञातव्यम्। तेन यः शब्दः अन्यप्रमाणं न अपेक्षते, स शब्दः श्रुतिः इत्यर्थः। सा त्रिविधा - विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च।

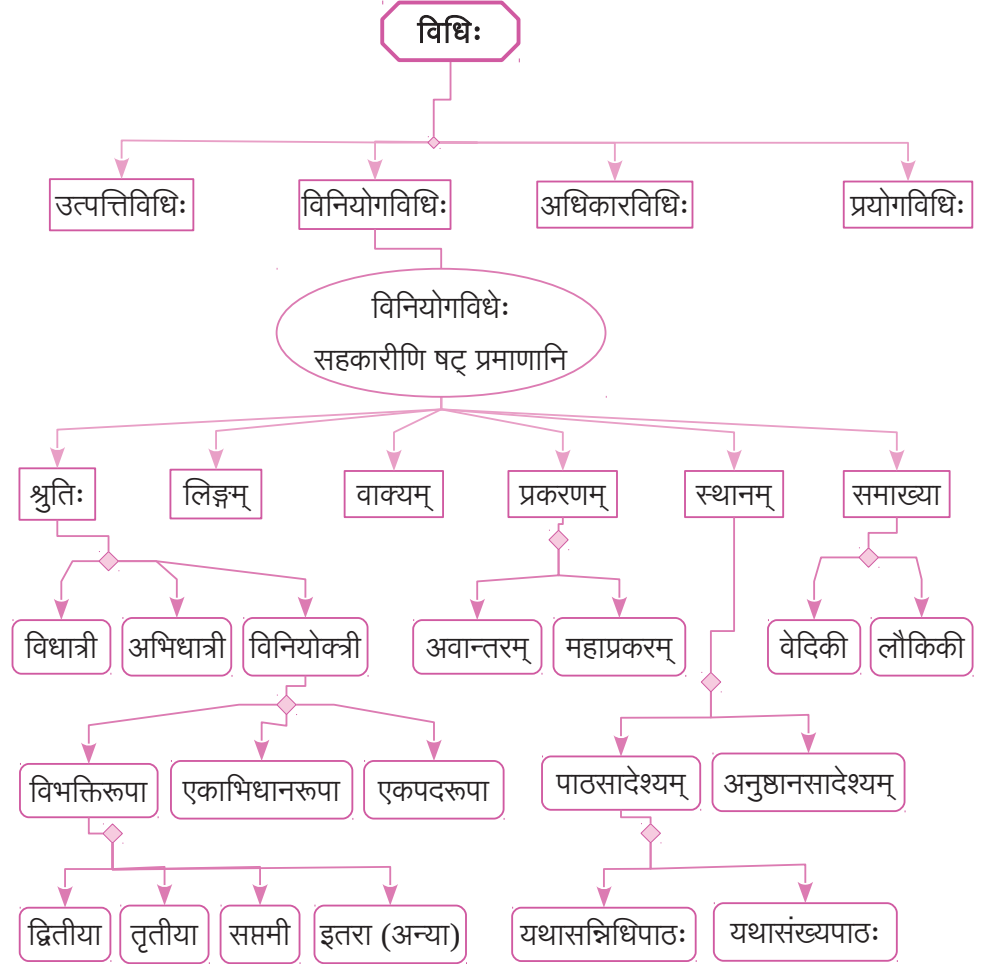
ख) लिङ्गम्

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। तथाहि उच्यते - सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते इति। सामर्थ्यं रूढिः एव। तथाहि- बर्हिर्देवसदनं दामि इति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वम्, न तु उपलादिलवनाङ्गत्वम्।

ग) वाक्यम्

समभिव्याहारः वाक्यम्। समभिव्याहारः नाम सह उच्चारणम्। यथा - यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति इत्यत्र पर्णताजुहोः समभिव्याहारादेव पर्णतायाः जुह्वत्त्वम्।

घ) प्रकरणम्

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् इति। परस्परस्य वाक्यद्वयस्य आकाङ्क्षा विद्यते चेत् तत् प्रकरणम् इति उच्यते। तथाहि - प्रयाजादिषु 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्ये फलविशेषस्य अनिर्देशात् समिद्-यागेन भावयेत् इति बोधानन्तरं किम् इति फलस्य आकाङ्क्षा भवति। दर्शपूर्णमासवाक्ये अपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्' इति बोधानन्तरं कथम् इति फलस्य आकाङ्क्षा भवति। इत्थं च उभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्।

तच्च प्रकरणं पुनः द्विविधम्- महाप्रकरणम् अवान्तरप्रकरणम् चेति। तत्र मुख्यभावनासम्बन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम्। तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्। अङ्गभावनासम्बन्धि प्रकरणम् अवान्तरप्रकरणम्। तेन च अभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम्।

ड) स्थानम्

देशसामान्यं स्थानम्। स्थानम् इति पदेन सन्निधिविशेषत्वं ज्ञेयम्। स्थानं क्रमः च इति न अर्थान्तरम्। तद् द्विविधम्। पाठसादेश्यम् अनुष्ठानसादेश्यं चेति। पाठसादेश्यम् अपि द्विविधम् -यथासन्निधिपाठः यथासंख्यपाठः चेति।

च) समाख्या

तत्र यौगिकः शब्दः समाख्या। शब्दः चतुर्धा- यौगिकः, रूढः, योगरूढः, यौगिकरूढः चेति। एतेषु आध्वर्यवं याचकः इत्यादियौगिकः शब्दः समाख्या इति ज्ञेयम्। सा च समाख्या द्विधा- वैदिकी लौकिकी चेति।

इत्थं संक्षेपेण षट् प्रमाणानि निरूपितानि। एतेषु श्रुतिः सर्वापेक्षया बलवती। समाख्यातः स्थानं बलवत्, स्थानतः प्रकरणं बलवत्, प्रकरणापेक्षया वाक्यं बलवत्, वाक्यापेक्षया लिङ्गं बलवत्, लिङ्गापेक्षया च श्रुतिः बलवती।

३. अधिकारविधिः

कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधकः विधिः अधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं नाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिरूपः। स्वर्गम् उद्दिश्य यागं विदधता अनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्रये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादिना अग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् अहरहः सन्ध्याम् उपासीत इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्य-प्रत्यवाय-परिहाररूप-फलस्वाम्यं च उच्यते।

४. प्रयोगविधिः

प्रयोगप्राशुभावबोधकः विधिः प्रयोगविधिः। येन विधिवाक्येन प्रयोगस्य शीघ्रतासम्पादनं बोध्यते सः प्रयोगविधिः इति उच्यते।

इत्थं विधेः चातुर्विध्यं संक्षेपेण प्रतिपादितम्।

१४.८.२) मन्त्रः

प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः मन्त्राः इति मन्त्रस्य लक्षणम्। यानि वेदवाक्यानि कर्मानुष्ठानसम्बद्धान् द्रव्यदेवतादीन् पदार्थान् स्मारयन्ति तानि मन्त्रवाक्यानि उच्यन्ते।

१४.८.३) नामधेयः

विधेयार्थपरिच्छेदकं वाक्यम् नामधेयः इति उच्यते। येन वाक्येन विधेयस्य कर्तव्यतया उपदिष्टस्य यागस्य परिच्छेदः भवति, अर्थात् नाम ज्ञायते तत् नामधेयवाक्यम्। तथाहि - उद्भिदा यजेत पशुकामः इति नामधेयस्य उदाहरणम्। अत्र उद्भिदा इति पदेन न यागसामान्यस्य विधानम्, अपि तु उद्भिन्नामकेन यागेन पशुकामः यजेत इति यागविशेषस्य विधानम्।

१४.८.४) निषेधः

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः। यदि किञ्चित् कार्यं पुरुषस्य अनर्थजनकं भवेत् तदा वेदवाक्यं तस्मात् कार्यात् पुरुषं निवर्तयति। तथाहि - 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति निषेधवाक्यम् अनर्थजनकात् कलञ्जभक्षणात् पुरुषं निवर्तयति।

१४.८.५) अर्थवादः

प्राशस्त्य-निन्दान्यतरपरं वाक्यम् अर्थवादः। यस्य वेदवाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादने तात्पर्यं नास्ति, किन्तु यत् वेदवाक्यं प्रशंसाद्वारा निन्दाद्वारा वा विधेयस्य निषेधस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं सूचयति तत् अर्थवादवाक्यम् इति उच्यते। यथा - वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति वेदवाक्येन वायोः शीघ्रगामित्वम् सूच्यते। वस्तुतः अनेन वायोः प्रशंसा क्रियते। तेन च वायुः शीघ्रफलदाता इति सूच्यते।

१४.९) मोक्षः

प्राचीनमीमांसादर्शने स्वर्गलाभ एव परमपुरुषार्थः इति उक्तम्। परन्तु परवर्तिनि काले मीमांसकाः मोक्षम् एव परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति। शरीरादिभिः सह जीवस्य सम्बन्धः एव बन्धनम्। यदा शरीरादिभिः सह जीवस्य सम्बन्धनाशः भवति तदा मोक्षः। यावत् शरीरं तिष्ठति तावत् सुखदुःखभोगः सम्भवति। प्रभाकरमते मोक्षे जीवस्य सर्वप्रकाराणां दुःखानाम् आत्यन्तिकतया विनाशः भवति। कुमारिलभट्टमते काम्यनिषिद्धकर्मणोः परित्यागेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन सुख-दुःखभोगेन यस्य सर्वं पापं क्षीणं स शमदमादिपालनेन वेदान्तादिभिः प्रदर्शितोपायेन आत्मतत्त्वविचारेण मोक्षं प्राप्नोति। मोक्षः नाम न केवलं दुःखाभावः, अपि तु आनन्दस्य अभिव्यक्तिः। मोक्षे शरीरस्य विनाशः भवति, तेन जीवस्य पुनर्जन्म न भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१७. मीमांसामते वेदः नाम किम्।
१८. वेदः कतिविधः। के च ते।
१९. विधिः कतिविधः। के च ते।

२०. विनियोगविधेः सहकारिभूतानि कति प्रमाणानि।

क) चत्वारि ख) पञ्च ग) षट् घ) सप्त

२१. प्रयोगविधेः लक्षणं किम्।

२२. लिङ्गप्रमाणापेक्षया किं प्रमाणं बलवत्।

क) श्रुतिः(ख) वाक्यम् ग) स्थानम् घ) समाख्या

पाठसारः

मीमांसादर्शनस्य ये विषयाः सन्ति तेषां संक्षेपेण आलोचनम् अस्मिन् पाठे विद्यते। मीमांसकानां मते प्रमाणं प्रमेयं चेति द्वौ एव पदार्थौ। भाट्टमीमांसादर्शने हि षट् प्रमाणानि स्वीकृतानि- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः, उपमानम्, अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः चेति। प्राभाकराः अनुपलब्धिं प्रमाणत्वेन न अङ्गीकुर्वन्ति, तस्मात् ते पञ्च एव प्रमाणानि अङ्गीकुर्वन्ति। प्रमाणविषये तयोः मतभेदे सति अपि प्रामाण्यविषये तयोः मतभेदः नास्ति। मीमांसकाः प्रमाणानां प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं च परतः भवति इति अङ्गीकुर्वन्ति। वाक्यात् अर्थबोधविषये मीमांसकानां मतद्वयं प्रसिद्धम्। केचन अभिहितान्वयवादं, केचन च अन्विताभिधानवादम् अङ्गीकुर्वन्ति। भाट्टमते प्रमेयाः पञ्च – द्रव्यं जातिः गुणः क्रिया अभावः चेति। प्राभाकरमते तु प्रमेयाः अष्ट – द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं समवायः शक्तिः संख्या सादृश्यं चेति।

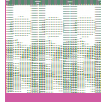
मीमांसादर्शने विचार्यविषयेषु अन्यतमः तावत् धर्मः। तल्लक्षणं हि वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थः धर्मः इति। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति हि मीमांसासूत्रम्। यथा, स्वर्गकामो यजेत इति वेदवाक्येन स्वर्गकामं प्रति यागः विधीयते। तत्र यजेत इति शब्दश्रवणे कस्मिंश्चित् व्यापारे श्रोतुः प्रवृत्तिः दृश्यते सा हि भावना इति उच्यते। तल्लक्षणं हि - भवितुः भवनानुकूलः भावयितुः व्यापारविशेषः इति। सा द्विविधा-शाब्दी आर्त्थी चेति।

मीमांसकमते अपौरुषेयं वाक्यं हि वेदः। वेदः हि पञ्चविधः - विधिः, मन्त्रः, नामधेयः, निषेधः, अर्थवादः चेति। एतेषु अज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञापकः वेदभागः विधिः। प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः मन्त्राः। विधेयार्थपरिच्छेदकं वाक्यम् नामधेयः। पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः। प्राशस्त्य-निन्दान्यतरपरं वाक्यम् अर्थवादः। विधिः पुनः चतुर्विधः - उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिः चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधकः विधिः उत्पत्तिविधिः। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकः विधिः विनियोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधकः विधिः अधिकारविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधकः विधिः प्रयोगविधिः। एतेषु विनियोगविधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि सन्ति। तानि हि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि। तत्र निरपेक्षः रवः श्रुतिः। शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। समभिव्याहारः वाक्यम्। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् इति। देशसामान्यं स्थानम्। तत्र यौगिकः शब्दः समाख्या। एतेषु पूर्वं पूर्वं उत्तरोत्तरापेक्षया

बलवत्। समाख्यातः स्थानं बलवत्, स्थानतः प्रकरणं बलवत्, प्रकरणापेक्षया वाक्यं बलवत्, वाक्यापेक्षया लिङ्गं बलवत्, लिङ्गापेक्षया च श्रुतिः बलवती।

सर्वाणि हि भारतीयदर्शनानि पुरुषार्थम् आश्रित्य प्रवर्तन्ते। मीमांसादर्शनम् अपि पुरुषार्थम् एव आश्रित्य प्रवर्तते। प्राचीनमीमांसादर्शने स्वर्गलाभः एव मोक्षः। परन्तु आधुनिकानां मीमांसकानां मते जीवस्य शरीरसम्बन्धनाशः एव मोक्षः, स एव परमपुरुषार्थः। मोक्षे सति जीवस्य आत्यन्तिकतया सर्वप्रकाराणां दुःखानां विनाशः भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. मीमांसकाः कति प्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति।
२. मीमांसकमते प्रत्यक्षप्रमाणस्य परिचयः दीयताम्।
३. मीमांसकमते अनुमानस्य स्वरूपं निरूपयत।
४. मीमांसकमते शब्दप्रमाणं नाम किम्।
५. मीमांसकानां मते अर्थापत्तिप्रमाणं निरूपयत।
६. मीमांसकानां मते अनुलब्धिप्रमाणं निरूपयत।
७. मीमांसकेषु के अनुपलब्धिप्रमाणं न स्वीकुर्वन्ति।
८. किमर्थं स्वातन्त्र्येण अनुपलब्धिप्रमाणम् अङ्गीकुर्वन्ति मीमांसकाः।
९. अर्थापत्तिः कतिधा।
१०. मीमांसकमते अनुमानं कतिविधम्।
११. नैयायिकानाम् उपमानप्रमाणात् मीमांसकानाम् उपमानं कुत्र भिद्यते।
१२. का प्रमा, का च अप्रमा।
१३. प्रामाण्यविषये मीमांसकानां मतं निरूपयत।
१४. प्रामाण्यविषये सांख्यानां मतं किम्।
१५. प्रामाण्यविषये नैयायिकानां मतं किम्।
१६. प्रामाण्यविषये बौद्धानां मतं किम्।
१७. अभिहितान्वयवादिनः के।
१८. अभिहितान्वयवादः नाम किम्।
१९. अन्विताभिधानवादं के स्वीकुर्वन्ति।
२०. अन्विताभिधानवादः नाम किम्।
२१. विधेः लक्षणं किम्।

२२. अर्थवादः नाम किम्।
२३. मीमांसकानां कः अभावं पदार्थत्वेन न अङ्गीकरोति।
२४. मन्त्रस्य लक्षणं किम्।
२५. मीमांसकानां मते मोक्षः कीदृशः।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. षट्।
२. वेदान्तदर्शनम्।
३. द्वादशलक्षणी।
४. ख) अभावपदार्थग्रहणाय।
५. त्रीन्।
६. प्रत्यक्षं द्विविधम् - सविकल्पं, निर्विकल्पं च।
७. अर्थापत्तिः द्विधा- दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिः च।
८. उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनम् अर्थापत्तिः इति।

उत्तराणि-२

९. प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं तु परतः।
१०. यथार्थज्ञानम्।
११. ख) कुमारिलभट्टस्य।
१२. ख) पञ्च।
१३. प्रभाकरस्य मतम्।
१४. चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः।
१५. भावना द्विविधा - शाब्दी भावना, आर्थी भावना।
१६. एकादश।

उत्तराणि-३

१७. अपौरुषेयं वाक्यं वेदः।
१८. वेदः पञ्चविधः - विधिः, मन्त्रः, नामधेयः, निषेधः, अर्थवादः च।
१९. विधिः चतुर्विधः - उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अधिकारविधिः च।

२०. ग) षट्।

२१. प्रयोगप्राशुभावबोधकः विधिः प्रयोगविधिः।

२२. क) श्रुतिः।

॥ इति चतुर्दशः पाठः ॥

